

De boze geest van Wallenstein en van ons allemaal

Descartes twijfelde – zelfs aan de waarheid van de rekenkunde en meetkunde: “Equidem non aliam ob causam de iis dubitandum esse ... judicavi, quam quia venebat in mentem forte aliquem Deum talem mihi naturam indere potuisse, ut etiam illa deciperer, quae manifestissima viderentur. Sed quoties haec praeconcepta de summa Dei potentia opinio mihi occurrit, non possum non fateri, siquidem velit, facile illi esse efficere ut errem, etiam in his quae me puto mentis oculis quam evidentissime intueri”: “Weliswaar oordeelde ik dat ik geen enkele andere reden heb om daaraan te twijfelen dan de bedenking dat een God mij misschien van zo’n natuur heeft kunnen voorzien dat ik zelfs bedrogen wordt in de zaken die mij het meest duidelijk lijken. Maar telkens mij deze vooropgezette mening over Gods hoogste macht overvalt, kan ik er niet omheen toe te geven dat, als hij maar wil, het hem gemakkelijk valt ervoor te zorgen dat ik zelfs dwaal in wat ik met de ogen van de geest zo evident als maar mogelijk meen in te zien.”

Dan zou het duidelijkste en zekerste, de grootste evidentie – uiteindelijk de meest afdoende reden zijn om te vermoeden dat we volkomen bedrogen zijn. Hoe is dit denkbaar? Als volstrekt zeker, een en al duidelijk en volkomen evident verschijnt ons dat wat zich, zonder ons toedoen, volledig onafhankelijk van wat we zelf geloven, menen en willen, dus helemaal niet beïnvloed en gekleurd door onze subjectiviteit, aan ons op dwingende manier opdringt. Daarom streven we op het vlak van de kennis naar de objectiviteit van de niet geëngageerde, belangloze toeschouwer, aan wie de dingen zich in hun objectiviteit, zoals ze zonder meer op zichzelf zijn, vertonen. Zouden we juist daarin het slachtoffer zijn van het ergste bedrog? Het ware denkbaar: als de dingen namelijk ‘op zich’ juist helemaal niet zo zouden zijn zoals ze zich bij een volkomen objectieve beschouwing, in de grootste evidentie opdringen, maar in werkelijkheid veeleer medebepaald zouden zijn door de hoe dan ook ‘subjectieve’ houding die de mensen tegenover hen innemen. Dan zouden ze pas in het bijzondere geval dat we er ons be-

langloos en louter beschouwelijk tegenover opstellen, als het ware vervallen tot objecten die enkel nog door zichzelf bepaald zijn.

Het bedrog, de grote fout zou dan zijn: te geloven dat louter beschouwen, voorstellen, denken in werkelijkheid niets teweegbrengt, niets aan de dingen verandert, dat ze enkel kunnen weerspiegelen wat hun object is, zij het in een verbleekte weergave. Men geeft enkel toe dat een houding waarbij men de dingen volkomen objectief beschouwt, moeilijk te realiseren is. Maar men vraagt zich niet in het minste af of juist zo'n houding die de dingen geheel aan zichzelf overlaat en zichzelf overgeeft aan het bepaald worden door de dingen, deze dingen, zoals ze op zichzelf zijn, niet enigszins zou kunnen veranderen. Nochtans zou dit precies het geval zijn wanneer te vermoeden is dat "de wereld van de transcendente 'res' (zaken) door en door op bewustzijn, en niet zomaar op een logisch uitgedacht, maar op een actueel bewustzijn aangewezen" (Husserl) is, dat m.a.w. de dingen, om niet in verval te geraken, aangewezen zijn op werkzame menselijke bijstand, zoals een ander mens, om menselijk te kunnen bestaan, op een menselijke tegemoetkoming, en zoals het leven op licht, lucht en warmte.

De fout zou zijn te geloven dat te midden van de werkelijkheid, maar er niet in verstrikt, iets onwerkelijks kan bestaan dat geest, bewustzijn, denken wordt genoemd, iets dat enkel maar onschuldig toekijkt, niets bewerkt en zo van de werkelijke wereld losgemaakt is, iets dat enkel beschouwt en zo toch weer alles – op geestelijke wijze – met de blik – omvat.

In die zelfde tijd van de Dertigjarige Oorlog, toen Descartes over die bedrieglijke god mediteerde, die men sindsdien als het "malin genie" pleegt aan te spreken, speelt een dramatisch stuk van Schiller (voor het eerst opgevoerd in 1798-1799): de tragedie van de afvalligheid en de ondergang van Wallenstein. Op het keerpunt van dit enorme drama, in de slotscène van het eerste bedrijf van het derde deel, waar Wallenstein eindelijk beslist de keizer afvallig te worden, roept zijn veldmaarschalk Illo opgelucht uit: 'Ziezo, geloofd zij God!' Hij 'haast zich naar

buiten'. Wallenstein echter bepeinst: 'Het is zijn boze geest en de mijne', die beiden, zowel de keizer als hemzelf, bedrogen heeft en straffen zal. *Wallenstein* is inderdaad de tragedie van de 'boze geest' van die vergissing die Schiller begon te doorzien, een tragedie die wij heden beginnen te begrijpen.

Wallenstein is geen gewetensdrama. Weliswaar wordt erover gediscussieerd of de afvalligheid aan de keizer rechtmatig of onrechtmatig is, en er wordt van alles beweerd over het feit dat deze afvalligheid vanuit het gebruikelijke gezichtspunt van trouw aan de keizer als verraad overkomt en dat zij misschien wordt gerechtvaardigd door de ontrouw van de keizer zelf, of door het vooruitzicht op vrede voor Duitsland dat geopend wordt door Wallensteins ommekeer. Maar een beslissend antwoord op die vraag wordt niet uitgesproken en zelfs niet eens ernstig gezocht. In *deze zin* is *Wallenstein* dan ook geen tragedie over schuld. Schuldig is Wallenstein in de eerste plaats enkel – in een vrijwel amorele zin – aan zijn eigen ondergang, en bijgevolg aan de mislukking van de onderneming die met de afvalligheid verbonden is, geheel onverschillig of dit nu de naam verraad verdient of niet. Slechts terloops gaat het erover dat hij medeschuldig is aan de ondergang van zijn medestanders. Nochtans is Wallenstein daardoor schuldig in een diepere zin: schuldig namelijk aan het bederven van de daad als dusdanig, onafhankelijk van hoe die gewaardeerd wordt, aan het bederven van het handelen als dusdanig, schuldig namelijk aan een vergissing waardoor hij op het eerste gezicht zelfs onschuldig kan overkomen.

Misschien mag men *Wallenstein* een noodlotsdrama noemen. Het is in de eerste plaats het drama zoals het verwoord wordt in de geloofwaardige bekentenis van Wallenstein kort voordat hij zijn beslissing neemt, in de grote monoloog van het vierde tooneel van het eerste bedrijf van 'Wallensteins dood':

Is het mogelijk? Kan ik niet meer zoals ik wil?
 Niet meer terug, zoals het mij belijft? Moet ik
 De daad *voltrekken*, omdat ik hem *gedacht* heb,
 Omdat ik de verzoeking niet van mij afwees – het hart

Wallenstein

Gevoed heb met deze droom, met het oog op een onzekere
Vervulling middelen heb gespaard,
De wegen enkel open heb gehouden? –
In 's hemels naam! Ik nam het niet
Ernstig, een besliste zaak was het nooit.
Alleen in gedachte behaagde ik mezelf;
De vrijheid bekoorde mij en de macht.
Was het verkeerd, mij met het goochelbeeld
Van de hoop op het koninkdom te amuseren?
Bleef in mijn boezem de wil niet vrij,
En zag ik niet opzij de goede weg,
Die steeds de terugkeer voor mij openhield?
Waarheen zie ik mij dan plotseling meegevoerd?
Achter mij ligt geen baan meer, en een muur
Bouwt zich op uit mijn eigen werken,
Die, oprijzend, mij de ommekeer belet!

Wär's möglich? Könn't ich nicht mehr, wie ich wollte?
Nicht mehr zurück, wie mir's beliebt? Ich müßte
Die Tat *vollbringen*, weil ich sie *gedacht*,
Nicht die Versuchung von mir wies – das Herz
Genährt mit diesem Traum, auf ungewisse
Erfüllung hin die Mittel mir gespart,
Die Wege bloß mir offen hab' gehalten? –
Beim großen Gott des Himmels! Es war nicht
Mein Ernst, beschloßne Sache war es nie.
In dem Gedanken bloß gefiel ich mir;
Die Freiheit reizte mich und das Vermögen.
War's unrecht, an dem Gaukelbilde mich
Der königlichen Hoffnung zu ergötzen?
Blieb in der Brust mir nicht der Wille frei,
Und sah ich nicht den guten Weg zur Seite,
Der mir die Rückkehr offen stets bewahrte?
Wohin denn seh' ich plötzlich mich geführt?
Bahnlos liegt's hinter mir, und eine Mauer
Aus meinen eignen Werken baut sich auf,
Die mir die Umkehr türmend hemmt!

Wallenstein is hier duidelijk oprecht met zichzelf. Hij geeft toe – zo ook kort voordien tegen Illo en Terzky in het derde toneel –, dat hij 'te vrij heeft geschertst met de gedachte' aan de afvaligheid, 'de daad ... heeft *gedacht*', de 'verzoeking' niet 'van

zich heeft afgewezen', 'het hart heeft gevoed met deze droom';
maar niettemin:

Alleen in gedachte behaagde ik mezelf;
In 's hemels naam! Ik nam het niet
Ernstig, een besliste zaak was het nooit.

In dem Gedanken bloß gefiel ich mir;
Beim großen Gott des Himmels! Es war nicht
Mein Ernst, beschloßne Sache war es nie.

Dat is het zelfs op dit ogenblik nog niet. Blijft het spel met de gedachten niet onschuldig zoals elk spel, zijn 'de gedachten' dan niet 'vrij'? Bovendien bestond het spel met *deze* gedachte er zelf in de eerste plaats in dat Wallenstein behagen schiep in een gevoel van vrijheid:

Alleen in gedachte behaagde ik mezelf;
De vrijheid bekoorde mij en de macht.

In dem Gedanken bloß gefiel ich mir;
Die Freiheit reizte mich und das Vermögen.

Wat hij *zou kunnen*, namelijk zichzelf als koning (van Boemen) opwerpen, geeft hem het besef van zijn *werkelijke* onafhankelijkheid, en die bezit hij ook zonder dat daartoe de voltrekking nodig is. Dat het zo is, heeft het eerste deel van het dramatisch stuk getoond: 'Wallensteins legerplaats'.

Maar nu overkomt Wallenstein zijn – schijnbaar zonderling – noodlot: hij leek enkel maar te spelen met de gedachte, die zelfs slechts de gedachte was, vrij 'zijn eigen spel te spelen'. De werkelijkheid nam echter dit gedachtespel op zijn woord en onderwierp de speler aan de dwang om uiteindelijk te doen wat hij enkel maar dacht, en zelfs het te moeten doen *omdat* hij het *dacht*. Hoe het daartoe komt, wordt uitgelegd in het tweede deel van het drama: 'De Piccolomini'. Het derde deel – 'Wallensteins dood' – begint ermee dat hij zichzelf moet afvragen:

Hoezo? Zou ik het nu in ernst moeten voltrekken,
Omdat ik te vrij heb gescherst met de gedachte?
Vervloekt, wie met de duivel speelt!

Wie? Sollt' ich's nun im Ernst erfüllen müssen,
Weil ich zu frei gescherzt mit dem Gedanken?
Verflucht, wer mit dem Teufel spielt!

En dadelijk daarop, alleen met zichzelf, nog duidelijker, – volgens de bedoeling van de dichter met de nadruk op de woorden 'voltrekken' en 'denken':

Is het mogelijk? Kan ik niet meer zoals ik wil?
Niet meer terug, zoals het mij belieft? Moet ik
De daad *voltrekken*, omdat ik hem *gedacht* heb?

Wär's möglich? Könnt' ich nicht mehr, wie ich wollte?
Nicht mehr zurück, wie mir's beliebt? Ich müßte
Die Tat *vollbringen*, weil ich sie *gedacht*?

Wanneer dit zijn noodlot is – dat hij tot een daad veroordeeld is, louter omdat hij met de gedachte aan de daad gespeeld heeft –, dan is dit noodlot echter geenszins 'blind', maar integendeel, veeleer al te oplettend, scherpzinnig. Het is geen noodlot dat 'op de mens geen acht slaat', maar veeleer een dat zijn dromen in zijn ogen leest – en ze vervult.

Het dramatische is dus eerst dit: het blijkt dat de 'loutere gedachte' *niet* louter spel, een tegenover de werkelijkheid 'vrij' 'vermogen' is, dat onschuldig en zonder uitwerking blijft en ook niet kan blijven, hoezeer hij het ook wil. Veeleer blijkt dat de gedachte zelf in de werkelijkheid plaatsvindt, zelf de dwingende oorzaak wordt van onvermijdelijke gevolgen in de werkelijkheid, of eerder van meet af aan als werkzame oorzaak met dwingende werking werkelijk is. De gedachte is niet onschuldig en zonder uitwerking – dat moet nader gepreciseerd worden in zijn in de eerste plaats volstrekt amorele zin: van 'schuld' is hier in de eerste plaats enkel sprake in de betekenis waarin men van een omstandigheid bijvoorbeeld zegt, dat zij schuld heeft aan de afloop van een of ander gebeuren, dat zij

daarvoor ‘verantwoordelijk’ te stellen is. ‘Onschuldig’ betekent in deze zin dan eigenlijk niets anders dan zonder uitwerking, zonder gevolgen. *Dat* is voor de gedachte *niet* het geval.

Men zou natuurlijk overwegingen kunnen aangaan over de vraag, of er niet moreel onschuldige gedachtespelen zijn en andere die reeds als gedachtespel moreel verwerpelijk zijn – als spel met moreel toelaatbare hetzij moreel ongeoorloofde gedachten. Dan zou men in het voorliggend geval aan Wallenstein de gewetensvraag moeten stellen, of een spel met een loutere gedachte aan verraad, de speler niet reeds tot een verrader maakt – ofschoon nog niet in daden. Maar dat is het niet waar het hier in de eerste plaats om gaat. Het lijkt er namelijk een en al op dat de gedachte aan afvalligheid Wallenstein juist dwingt tot afvalligheid in daden en wel doordat hij ze opvatte als een moreel gezien onschuldig spel waardoor de wil niet in verleiding kwam.

Op Wallensteins uitroep: “Vervloekt, wie met de duivel speelt”
– antwoordt Illo:

Ook al is het enkel uw spel geweest, geloof mij,
Ge zult er in alle ernst voor moeten boeten.

Wenn’s nur dein Spiel gewesen, glaube mir,
Du wirst’s in schwerem Ernste büßen müssen.

En Wallenstein zelf begrijpt het. Hij spreekt het uit in de aangehaalde monoloog, nadat hij ‘in diepe gedachten verzonken’ is blijven staan:

Strafbaar lijk ik, en ik kan de schuld,
Hoe ik ook moge proberen! niet van mij afwentelen;
Want het is de dubbelzinnigheid van het leven die klacht
voert tegen mij,
Zelfs de zuivere, vroom bedoelde daad
Zal door argwaan en misduiding vergiftigd worden.
Was ik de verrader waarvoor ik doorga,
Dan had ik de goede schijn opgehouden,
Een omhulsel had ik dicht om mij heen getrokken,

Wallenstein

De wrevel nooit een stem verleend. Mij van geen schuld
Bewust, en in het besef dat de wil niet in verleiding kwam,
Gaf ik het humeur, de hartstocht de vrije loop –
Stoutmoedig was het woord, omdat de daad het niet was.
Nu zullen ze, wat zonder plan is gebeurd,
Zo samenknopen alsof het door een vérziende blik was
gepland,
En wat de toorn en wat de blijmoedigheid
Mij spreken liet in de overvloed van het hart,
Tot een kunstig weefsel verenigen
En daaruit een vreselijke aanklacht bereiden,
Waartegen ik verstommen moet. Zo heb ik
Mij in eigen net verderfelijk verstrikt,
En enkel een gewelddaad kan het al scheurend losmaken.

Strafbar erschein' ich, und ich kann die Schuld,
Wie ich's versuchen mag! nicht von mir wälzen;
Denn mich verklagt der Doppelsinn des Lebens,
Und – selbst der frommen Quelle reine Tat
Wird der Verdacht, schlimmdeutend, mir vergiften.
War ich, wofür ich gelte, der Verräter,
Ich hätte mir den guten Schein gespart,
Die Hülle hätt' ich dicht um mich gezogen,
Dem Unmut Stimme nie geliehn. Der Unschuld,
Des unverführten Willens mir bewußt,
Gab ich der Laune Raum, der Leidenschaft –
Kühn war das Wort, weil es die Tat nicht war.
Jetzt werden sie, was planlos ist geschehn,
Weitsehend, planvoll mir zusammenknüpfen,
Und was der Zorn und was der frohe Mut
Mich sprechen ließ im Überfluß des Herzens,
Zu künstlichem Gewebe mir vereinen
Und eine Klage furchtbar draus bereiten,
Dagegen ich verstummen muß. So hab' ich
Mit eignem Netz verderblich mich umstrickt,
Und nur Gewalttat kann es reißend lösen.

Juist doordat de gedachte louter speels opgevat was en nooit 'in ernst' met het oog op de uitvoering, brengt ze de gevolgen met zich mee die Wallenstein tot de voltrekking van de gedachte daad dwingen. Precies daarom namelijk heeft Wallenstein er niet aan gedacht, 'de goede schijn op te houden', heeft hij niet, zoals hij had gedaan indien hij werkelijk op verraad had ge-

zind, 'een omhulsel dicht om zich heen getrokken', heeft hij openlijk 'de wrevel een stem verleend', het 'humeur', de 'hartstocht' 'de vrije loop gegeven' –

Stoutmoedig was het woord, omdat de daad het niet was –

Kühn war das Wort, weil es die Tat nicht war –

en dat wordt hem later ook bevestigd door de gravin Terzky, die hem zijn onbeslistheid verwijt:

Enkel in ontwerpen ben je dapper, laf
In daden?

Nur in Entwürfen bist du tapfer, feig
In Taten?

Juist zo ontstond die 'dubbelzinnigheid van het leven' van Wallenstein, die hem in de ogen van de keizer verdacht maakte en deze ertoe bewoog uit voorzorg en onder voorbehoud (van nog ontbrekende bewijzen van het verraad) Wallensteins af-danking in overweging te nemen. Deze dreiging kon voor Wallenstein niet verborgen blijven. Ze dwong hem tot verdere stappen, die aanvankelijk enkel bedoeld waren om zijn plaats veilig te stellen, maar die op hun beurt de argwaan van de getrouwen van de keizer versterkten en het laatste vertrouwen de grond in boorden, wat Wallenstein ten slotte in een dwangpositie bracht en hem tot het uiterste dreef.

Hoe dit in detail verliep en hoe het uiteindelijk zover kwam, dat Wallenstein 'de daad voltrekken' moest, 'omdat hij hem gedacht had', moet hier niet naverteld worden. Het kan enkel op dramatische manier worden voorgesteld, en als mogelijkheid waarschijnlijk worden gemaakt aan de hand van een voorbeeldig geval dat het ooit is kunnen gebeuren dat iemand een daad moest *voltrekken*, omdat hij hem had *gedacht*. De interpretatie kan alleen wijzen op wat de dichter hier uiteindelijk heeft getoond en wat het betekent. In het onderhavige geval gaat het om het zojuist genoemde, waarvan de betekenis schier onmetelijk is: wanneer het namelijk *eenmaal* kan gebeuren, dat ie-

mand een daad moet *voltrekken*, enkel en alleen omdat hij die *gedacht* heeft, dan is de waan verstoord, dat er te midden van de werkelijkheid, maar er niet in verstrikt en louter onschuldig toekijkend, iets onwerkelijks kan bestaan, genoemd geest, bewustzijn, denken: niets bewerkend, en dus van de werkelijke wereld losgemaakt, alleen beschouwend, en toch weer alles – op geestelijke wijze, met de blik – omvattend. Gedachten zouden veeleer ‘werken’ zijn. Op zijn vraag

Is het mogelijk? Kan ik niet meer zoals ik wil?
Niet meer terug, zoals het mij belieft? Moet ik
De daad *voltrekken*, omdat ik hem *gedacht* heb?

Wär’s möglich? Könn’t ich nicht mehr, wie ich wollte?
Nicht mehr zurück, wie mir’s beliebt? Ich müßte
Die Tat *vollbringen*, weil ich sie *gedacht*?

antwoordt Wallenstein zichzelf dan ook:

Achter mij ligt geen baan meer, en een muur
Bouwt zich op uit mijn eigen werken,
Die, oprijzend, mij de ommekeer belet!

Bahnlos liegt’s hinter mir, und eine Mauer
Aus meinen eignen Werken baut sich auf,
Die mir die Umkehr türmend hemmt!

Hoe verhoudt zich echter tot dit alles, indien het waar is, het daaraan voorafgaande eerste toneel van ‘Wallensteins dood’, waar de generaal na beschouwing van de conjunctuur van de hemel, reeds tot het onheilspellend besluit komt:

Saturnus’ rijk is uit, die de geheime
Geboorte van de dingen in de schoot van de aarde
En in de diepte van het gemoed beheerst
En over alles, wat het licht schuwt, heerst.
Er is nu geen tijd meer om te broeden en te bezinnen,
Want Jupiter, de schitterende, regeert
En trekt het in ’t donker toebereide werk
Met geweld in het rijk van het licht – Nu moet
Gehandeld worden, haastig, alvorens de geluks-

Brenger weer wegvlucht over mijn hoofd,
Want steeds in verandering is het hemelsgewelf.

Saturnus' Reich ist aus, der die geheime
Geburt der Dinge in dem Erdenschoß
Und in den Tiefen des Gemüts beherrscht
Und über allem, was das Licht scheut, waltet.
Nicht Zeit ist's mehr, zu brüten und zu sinnen,
Denn Jupiter, der glanzende, regiert
Und zieht das dunkel zubereitete Werk
Gewaltig in das Reich des Lichts – Jetzt muß
Gehandelt werden, schleunig, eh die Glücks-
Gestalt mir wieder wegflicht überm Haupt,
Denn stets in Wandlung ist der Himmelsbogen.

Hier schijnt hij zelf te vermoeden dat 'in de diepte van het ge-
moed' niet minder dan 'in de schoot van de aarde' zich 'de ge-
heime geboorte van de dingen' voltrekt en dat er een macht is
in de werkelijkheid die dat 'wat het licht schuw't', zoals een ge-
dachte aan verraad, 'met geweld in het rijk van het licht trekt'.
En bovendien – hier schijnt hij reeds tot de daad besloten:

Er is nu geen tijd meer om te broeden en te bezinnen ...
Nu moet

Gehandelt worden, haastig!

Nicht Zeit ist's mehr, zu brüten und zu sinnen ...
Jetzt muß

Gehandelt werden, schleunig!

Is Wallenstein toch onwaarachtig, als hij dan, hoewel alleen
met zichzelf, betuigt:

In 's hemels naam! Ik nam het niet
Ernstig, een besliste zaak was het nooit –?

Beim großen Gott des Himmels! Es war nicht
Mein Ernst, beschloßne Sache war es nie –?

En opnieuw schijnt ook dan nog de beslissing niet helemaal ge-
vallen te zijn, hijzelf neemt ze pas in de slotscène van het be-
drijf, en dit niet zonder toe te geven dat hem dan toch eigenlijk

geen keus meer overbleef: De gravin Terzky van haar kant, die hem tot de beslissing bewegen wil, is wel overtuigd:

Om hem wettelijk te veroordelen,
Ontbreekt het aan bewijzen; willekeur mijden ze.
Men zal de hertog rustig laten wegtrekken ...
Op een morgen is de hertog vertrokken.
Op zijn kastelen komt het nu tot leven,
Daar zal hij jagen, bouwen, stoeterijen houden,
Zich een hofhouding oprichten ...

Gesetzlich ihn zu richten,
Fehlt's an Beweisen; Willkür meiden sie.
Man wird den Herzog ruhig lassen ziehn ...
An einem Morgen ist der Herzog fort.
Auf seinen Schlössern wird es nun lebendig,
Dort wird er jagen, baun, Gestüte halten,
Sich eine Hofstatt gründen ...

Wallenstein echter, voor deze keuze gesteld, 'staat op, hevig bewogen', en is thans beslist:

Als ik niet meer werkzaam ben, ben ik vernietigd;
Geen offers, geen gevaren wil ik ontzien,
Om de laatste stap, de uiterste, te mijden;
Maar voor ik wegzink in de nietigheid,
Zo klein eindig, na zo groot te zijn begonnen ...

Wenn ich nicht wirke mehr, bin ich vernichtet;
Nicht Opfer, nicht Gefahren will ich scheun,
Den letzten Schritt, den äußersten, zu meiden;
Doch eh' ich sinke in die Nichtigkeit,
So klein aufhöre, der so groß begonnen ...

Er blijft hem geen keus, alleen in zoverre hij 'werkzaam' wil en moet zijn, en hij zich 'vernietigd' voelt, als hij niet 'werkzaam' kan zijn. Hoe is dat te ontwarren?

Het is waar, Wallenstein wordt enkel maar gedwongen te handelen zoals hij handelen zal, indien hij werkzaam wil zijn; er blijft hem nog de uitweg in de 'nietigheid'. Zijn bekentenis blijft waar – 'een besliste zaak was het nooit'. En toch was hij

bij de aanblik van de conjunctuur van de hemel eigenlijk reeds 'beslist' – wel niet om tot de daad over te gaan, maar om zich te schikken naar de noodzaak, en alleen naar haar. Alles wordt uiteindelijk opgehelderd. Letten we op een laatste bekentenis die Wallenstein aflegt, bij het begin van het tweede bedrijf, aan Max Piccolomini, en die in onderscheid met het grote zelfgesprek verraderlijk terloops en ongewild lijkt:

In haar geluksgevoel grijpt de jeugd
Zonder moeite naar het juiste, en een vreugde is het
Het eigen oordeel te beproeven,
Waar de opgave perfect op te lossen is.
Maar waar van twee gewisse euvels er één
Moet gegrepen worden, waar het hart
Niet *gaaf* terugkeert uit de strijd der plichten,
Daar is het een weldaad, geen keus te hebben,
En de noodwendigheid een gunst.
– Die is voorhanden. Kijk niet achteruit!
Oordeel niet! Maak je klaar om te handelen.

Der Jugend glückliches Gefühl ergreift
Das Rechte leicht, und eine Freude ist's,
Das eigne Urteil prüfend auszuüben,
Wo das Exempel rein zu lösen ist.
Doch wo von zwei gewissen Übeln eins
Ergriffen werden muß, wo sich das Herz
Nicht *ganz* zurückbringt aus dem Streit der Pflichten,
Da ist es Wohltat, keine Wahl zu haben,
Und eine Gunst ist die Notwendigkeit.
– Die ist vorhanden. Blicke nicht zurück.
Es kann dir nichts mehr helfen. Blicke vorwärts!
Urteile nicht! Bereite dich, zu handeln.

De noodlottige dwang, waarover Wallenstein voordien klacht voerde, heeft hij zelf *gezocht*. Hij wilde 'werkzaam' zijn, maar tevens wilde hij van de beslissing, en daarmee van de verantwoording, ja reeds van het 'oordeel' ontheven zijn. Hij 'speelde' inderdaad enkel met de gedachte aan afvalligheid, maar rekenende erop dat de gedachte zelf, door een God 'met geweld in het rijk van het licht getrokken', hem zou dwingen haar in daden te *voltrekken*, louter omdat hij haar gedacht had, zodat

de daad van hem – en toch niet van hem zou zijn. Zijn klacht, dwang te lijden, was niet onoprecht. Want met lijden, met smart, wordt elke dwang ervaren; en lijden spreekt zich uit in klagen. Maar juist dit lijden, dit gedwongen worden zocht hij zelf, natuurlijk zonder dat daarom dwang en lijden ophouden dwang en lijden te zijn.

Dit is Wallensteins ‘boze geest’, boven het noodlottige uit komt hier dan toch zijn schuld aan het licht, een schuld ook in ‘morele’ zin. Maar ook hier is de omstandigheid bijkomstig dat de handeling, waarover hij speculeerde als een noodwendigheid waarin hij zich verplaatst wilde zien, misschien wel de naam ‘verraad’ verdient. Wallensteins schuld is veeleer dat hij het werkzaam zijn in het lijden, de vrijheid in de dwang, de daad in de noodzaak, de ernst in het spel zoekt. Zodoende is hij schuldig aan het bederven van alle handelen zelf, van de ernst van de verantwoording van de vrije daad.

De gravin Terzky denkt:

Louter als ontwerp, is het een gemene misdaad,
Uitgevoerd, is het een onsterfelijke onderneming;
En als het lukt, dan is het ook vergeven,
Want elke afloop is een godsoordeel.

Entworfen bloß, ist's ein gemeiner Frevel,
Vollführt, ist's ein unsterblich Unternehmen;
Und wenn es glückt, so ist es auch verziehn,
Denn aller Ausgang ist ein Gottesurteil.

Ze vergist zich. Wallensteins daad is van de grond af bedorven. Het opzet dat ermee verbonden is, kan niet eens aan het licht komen, zodat een oordeel over de morele betekenis ervan mogelijk zou worden. Omdat Wallenstein zich zijn daad niet on-dubbelzinnig eigen maakt, kan hij ook niemand anders, buiten Terzky en Illo, serieus in zijn opzet laten deelnemen en zodoende voor zich winnen. De afloop van het derde deel van het drama, ‘Wallensteins dood’, toont hoe alle mensen hem verlaten hebben, omdat hij in feite zelf, door louter op de sterren te rekenen en op de ‘gunst’ van de noodwendigheid en door zo

zijn daad letterlijk tot een on-daad te misvormen, zelf van meet af alle mensen verlaten en het menselijke verraden heeft.

Geheel zonder gevolgen in de werkelijkheid blijft vermoedelijk geen enkele gedachte. Maar de gedachten waar het hier om gaat, en die zo zwaar zijn aan gevolgen dat ze zelfs op dwingende wijze de voltrekking van een gedachte handeling met zich meebrengen, zijn geenszins zomaar dromerijen van een fantastische eierzucht, ze beantwoorden veeleer aan gegeven realiteiten en reële mogelijkheden. Wat zich in Wallensteins gedachtespelen (enkel schijnbaar) 'weerspiegelt' en waarop hij in gedachte speculeert, dat is de loop, een loop van de dingen zelf. Dat hij rekent op de 'gunst' van een 'noodwendigheid' verraad zich niet enkel in zijn onbezonnen woorden tot Max, maar het duidelijkst in zijn geloof in de sterren. Hierin komt het klaarst tot uiting dat Wallensteins verzucht, werkzaam te willen zijn zonder een eigen beslissing te moeten nemen – onder de dwang van een 'objectieve' noodzakelijkheid en dat hij erop speculeert, *door* de gedachte waarmee hij zelf speelt, zichzelf bloot te stellen aan de dwang haar te moeten voltrekken en de onontkoombaar dwingende noodzakelijkheid teweeg te brengen. (Weliswaar schrikt hij zelf, als dit spel hem lukt – en werkt de dwang maar onder de voorwaarde, dat hij in ieder geval zelf hoe dan ook 'werkzaam' wil zijn.)

Wallensteins gedachtespelen zijn een ernstige zaak in zoverre hij ze nagaat als observator vanop de hoge uitkijkpost van de sterrenwacht. Astrologie – dat is een karikaturaal beeld van de wetenschap van de natuur op haar grootste schaal, maar toch een beeld, ja een voorbeeld van deze wetenschap, dat enkel maar vertekend is door het soort speculaties dat wij ten slotte allen, zoals Wallenstein, met de voorstelling van het objectief en dwingend evident gegevene verbinden. Astrologie – dat is niet anders dan de 'geest' die de 'natuur' vertrouwt, zich door haar laat leiden, zich aan haar loop aanpast en onderwerpt, en die heersen wil – ja zelfs de natuur beheersen wil - enkel door haar wet te voltrekken. Dit is het wat Max in Wallenstein heeft geraden ('De Piccolomini', I, 4); voor hem is hij een geboren heerser:

Wallenstein

Alle nodige kracht daartoe
Bezit hij, en bovendien nog de kracht
Om het natuurnoodwendige stipt te voltrekken,
En voor zijn heersertalent de heersersplaats te veroveren.

Mit jeder Kraft dazu
Ist er's, und mit der Kraft noch obendrein,
Buchstäblich zu vollstrecken die Natur,
Dem Herrschtalent den Herrschplatz zu erobern.

Dat zijn geest één is met de natuur, waarvan hij het orakel heimelijk in zichzelf aanhoort en dat hij enkel uitvoert, dat is voor Max 'het buitengewone', ja 'het hoogste zelf' aan Wallenstein:

In hun nood aanroepen ze de geest,
En gruwen meteen, wanneer hij zich toont.
Het buitengewone, het hoogste zelf doet
Zich voor binnen het alledaagse ...

De veldheer
Heeft al het grootse nodig van de natuur,
Gun hem dus ook te leven binnen haar grote
Verbanden. Het orakel
In zijn innerlijke, het levendige,
Moet hij ondervragen, geen dode boeken,
Oude verordeningen, muffe papieren.

Da rufen sie den Geist an in der Not,
Und grauet ihnen gleich, wenn er sich zeigt.
Das Ungemeine soll, das Höchste selbst
Geschehn wie das Alltägliche ...

Es braucht
Der Feldherr jedes Große der Natur,
So gönne man ihm auch, in ihren großen
Verhältnissen zu leben. Das Orakel
In seinem Innern, das lebendige,
Nicht tote Bücher, alte Ordnungen,
Nicht modrigte Papiere soll er fragen.

Zo gezien vertoont Wallensteins astrologie hetzelfde pathos, en staat ze in dezelfde tegenstelling t.o.v. 'dode boeken', 'oude

verordeningen' en 'muffe papieren', als de moderne wetenschap zonder meer.

Illo begrijpt dit lumen naturale niet, waarop zijn heer vertrouwt wanneer hij zich wil laten leiden door de sterren:

O! Ge zult op de stand van de sterren wachten,
Tot het aardse u ontvliedt! Geloof mij,
In uw binnenste bevinden zich de sterren van uw lot,
Zelfvertrouwen, beslistheid
Is uw Venus! De boosdoener,
De enige, die u schaadt, is de *twijfel*.

O! du wirst auf die Sternenstunde warten,
Bis dir die irdische entflieht! Glaub mir,
In deiner Brust sind deines Schicksals Sterne.
Vertrauen zu dir selbst, Entschlossenheit
Ist deine Venus! Der Maleficus,
Der einz'ge, der dir schadet, ist der *Zweifel*.

“Zo begrijp jij het”, antwoordt hem Wallenstein ('De Piccolomini', II, 6). Voor hemzelf zijn het immers de sterren, is het de natuur, die 'het orakel in zijn innerlijke, het levendige' zijn. Zo roept hij ten slotte uit, als hij 'beslist' is:

Dat dan maar gebeure, wat moet!
Het lot krijgt toch steeds gelijk, want het hart
In ons dwingt het te voltrekken.

Geschehe denn, was muß!
Recht stets behält das Schicksal, denn das Herz
In uns ist sein gebietrischer Vollzieher.

Geloven wij niet allemaal, zoals Wallenstein, in de sterren? Geloven wij niet allen dat we dan pas het juiste doen wanneer de 'natuur' ons zelf duidelijk te kennen geeft, dwingt en voorschrijft hoe we moeten handelen? Willen wij ons niet het liefste aan elke beslissing onttrekken, en veeleer ons enkel laten leiden door de dwingend objectieve wetenschap, die onze eigen mening, geloof en wil laat rusten en ons van onze verantwoordelijkheid ontslaat? Is niet daarom onze idee van weten, waar-

op de mensheid haar hoop voor de toekomst stelt, nog steeds die van de theorie, zodanig dat wij ervan overtuigd zijn dat de beste basis voor een daadwerkelijke beheersing van de wereld de wetenschap als zuivere theorie in strenge objectiviteit is? Waarom dan? Omdat ze een handelen mogelijk maakt dat zich aan de natuur zoals ze op zichzelf is, onderwerpt en aanpast – ‘met de kracht, om het natuurnoodwendige stipt te voltrekken’.

Hoe zit het echter indien wij, door te speculeren op de sterren, ons in feite allemaal, zoals Wallenstein, door de noodzaak, waar wij ons zogezegd enkel willen naar schikken, *laten* dwingen, wanneer *wij* het ‘noodwendige’ pas noodwendig maken, *omdat* wij ons enkel *willen* laten dwingen? Deze heimelijke wil van Wallenstein – moet ik van hem zeggen:

Hij is zijn boze geest en de mijne –?

Es ist sein böser Geist und meiner –?

Dan zou Wallensteins tragedie, zoals Schiller raadde, de tragedie van onze tijd zijn.

Dan was Descartes’ absolute twijfel nog meer terecht dan hij zelf ernstig meende. Deze twijfel is trouwens niet voor het eerst door Descartes uitgevonden. Hij duikt reeds op sinds de eerste voorstelling van het ideaal van zuiver theoretisch weten door Aristoteles. Die maakt de bedenking dat volgens de uitspraak van de dichter Simonides van Keos “alleen een god wel zo’n voorrecht bezit, maar dat het de mensen niet betaamt naar een ander weten te streven dan dat wat hun past” (982b 30-31).

Indien die wil tot kennis (waartoe de filosofie uitgeroepen wordt) de mensen echter inderdaad bederft, waarom zou zo’n weten ons dan toch nog als goddelijk gelden?

(Vertaling: Johan Moyaert)